

ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM AZ EURÓPAI GONDOLKODÁSBAN

TANULMÁNYOK A 60 ÉVES BOROS GÁBOR
TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE
OLAY CSABA ÉS SCHMAL DÁNIEL

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2019

Felelős kiadó: Horváth Géza, a KRE BTK dékánja
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2019
© L'Harmattan Kiadó, 2019
© Szerzők, szerkesztők, 2019

ISBN 978-963-414-571-4
ISSN 2062-9850

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Elöljáróban (Olay Csaba, Schmal Dániel)	9
---	---

MÓDSZER

SZALAI JUDIT: A filozófiatörténet műfajai	17
PAVLOVITS TAMÁS: Fikció és narráció a filozófiában	23

RÉGIEK

RUZSA FERENC: Miért alázza meg a Buddha Szátit? Ontológia, etika, szabadság	35
SOMOS RÓBERT: A hajókormányos alakja Alexandriai Philónnál	43
BORBÉLY GÁBOR: <i>Quanto rariora, tanto gratiora</i> – Héloïse, Abaelardus és az isteni igazságtalanság	51

MODERNEK

SCHMAL DÁNIEL: Még egyszer Erzsébet hercegnő udvarában	65
SIMON JÓZSEF: A semmi problémája Bethlen Miklós és Johannes de Raey filozófiájában	75
MOLDVAY TAMÁS: Spinoza barátai	85
FORRAI GÁBOR: Locke az „ad” fallációkról és a vitáról	91
ERDEI ILDIKÓ – KUTROVÁTZ GÁBOR – VASSÁNYI MIKLÓS: Isaac Newton: Általános Magyarázat – Forrásközlés bevezető tanulmánnyal	99
LUDASSY MÁRIA: A genfi polgár levele Párizs érsekének	113
RADNÓTI SÁNDOR: A fenséges természet felfedezése	119

TARTALOM

WEISS JÁNOS: Reinhold néhány mondatának nyomában	129
VALASTYÁN TAMÁS: Egy nomád regény – Novalis <i>Heinrich von Ofterdingen</i> jéről	137
MESTER BÉLA: Gyakorlatba ágyazott filozófia – A filozófiának a józan észre alapozott társadalmi szerepe Skóciában, Németországban és Magyarországon	147

KORTÁRSÁK

BACSÓ BÉLA: Pátosz és kép	157
FEHÉR M. ISTVÁN: Kartezianus tudományeszmény és hermeneutikai kritika . .	165
MÁTÉ ANDRÁS: A lehetséges világok – Leibniznél és manapság. Egy szinte elfeledett gondolat karrierje	175
MIKLÓS TAMÁS: Régi olvasmányok. Koselleck és Plessner az értelmiség politikai ambícióiról és ambíciótlanságáról	187
VAJDA MIHÁLY: Patočka, a kockázat filozófusa	197
OLAY CSABA: A gondolkodás hiánya és a gonosz banalitása	201
HUROANSZKI FERENC: Nem látszik, de biztos, hogy valahol van. A korai modern metafizika rejtélyes öröksége	209
KELEMEN JÁNOS: Verbális és képi önreferencialitás	215
LACZKÓ SÁNDOR: A politikai hazugság természetéről	225
BALOGH BRIGITTA: Individualitás és kontinuitás. Boros, Spinoza, Dienes . .	233

ÉRZELEMFILOZÓFIA

ORTHMAYR IMRE: Spinoza és Hume az érzelmekről	245
HÖRCHER FERENC: A politikai rajongás egy kései kritikusa: Kemény Zsigmond	253
GYENGE ZOLTÁN: Az érzelmek devianciája	263
HELLER ÁGNES: Nietzsche az álmokról. Interpretáció Boros Gábor 60. születésnapjára	271
JANI ANNA: Érzelmek a fenomenológiai gondolkodásban	277
HORVÁTH GÉZA: „A világ erotikus koncepciója”. Gondolatok Thomas Mann Schopenhauer-képéhez, kitekintéssel Wagnerre és Mann <i>Trisztán</i> című novellájára	289
ULLMANN TAMÁS: Merleau-Ponty és az érzelmek institúciója	297
JOÓ MÁRIA: <i>L'amoreuse</i> – A második nem és a szerelem	305

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A szerkesztők köszönetet mondanak Sepsi Enikő dékán asszonynak és a Károli Gáspár Református Egyetemnek a kötet elkészítéséhez és megjelentetéséhez nyújtott készséges segítségükért és nagylelkű anyagi támogatásukért.

Budapest, 2019. szeptember 25.

Olay Csaba és Schmal Dániel

A SEMMI PROBLÉMÁJA BETHLEN MIKLÓS ÉS JOHANNES DE RAEY FILOZÓFIÁJÁBAN^{1*}

SIMON JÓZSEF

BEVEZETÉS

A Bethlen-kutatás közhelye, hogy az Önéletírás *Elöljáró beszédének*² filozófiai szempontból legizgalmasabb részeiben igen hangsúlyos szereppel bír a *semmi*, a *nem-létezés* problémája.³ Különösen igaz ez az *Elöljáró beszéd* nyolcadik, kilencedik és tizedik részére, melyek mintegy kitérőként ékelődnek a hírnév–becsület–örökkévalóság témáira felszótt részek kontextusába. Durva megközelítésben arról beszélhetünk, hogy a Bethlen természetes intellektuális közegét alkotó kartézianus filozófiai paradigmában a semmi problémája metafizikai⁴,

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg. – Köszönettel tartozom Schmal Dánielnek a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseiért.

² Bethlen művét a Windisch-kiadásból idézem: Bethlen Miklós: Élete leírása magától, in V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 399–981. A kiadás filológiai problémáival kapcsolatban lásd Simon József: Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós *Önéletírásának* Elöljáró beszédéhez, *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXX. évf., 2016/3, 299–314.

³ Vö. Laczházi Gyula: A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában, *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXIX. évf., 2015/3, 336–355.

⁴ René Descartes: *Meditationes, Œuvres de Descartes*, tom. VII., szerk. Charles Adam, Paul Tannery, Paris, Cerf, 1904, 54. (A továbbiakban e kiadásra az AT rövidítéssel, a kötet- és oldal-számmal utalunk.) Magyarul: Uő.: *Elmélkedések az első filozófiáról*, ford. Boros Gábor, Budapest, Atlantisz, 1994, 68.: „De mihelyt önmagam felé fordulok, azt tapasztalom, hogy mégiscsak számtalan hibát követek el, melyeknek okát kutatva fölfigyelek arra, hogy nem csak Istennek, vagyis a legtökéletesebb létezőnek a reális és pozitív ideája lebeg előttem, hanem, úgyszólván, a *semminek*, vagyis annak, ami a lehető legtávolabb van minden tökéletességtől, valamiféle *negatív ideája* is. Emellett fölfigyelek arra is, hogy én magam valamifajta közpékként vagyok megalkotva Isten és a semmi, vagyis a legfőbb létező és a nem-létező között...”.

természetfilozófiai⁵ és elmefilozófiai⁶ gondolatmenetek részét képezi. A magyar gondolkodó esetében mindhárom perspektíva érvényesül, ám eme egyszerre jelenlévő perspektívák bizonyos módon hangolják és korlátozzák is egymást.

Bethlent az *Előljáró beszéd* kilencedik, *Az ember lelke valóságos halhatatlanságáról* című részében a nyelvhasználat elmefilozófiai és fiziológiai szempontú elemzése i ösztönzik arra, hogy reflektáljon a semmi témájára – ezek bemutatásától terjedelmi okok miatt lemondok.⁷ Bethlen kérdése mindenesetre arra irányul, hogy a *res extensa* világában képesek vagyunk-e egyáltalán elgondolni azt, hogy ugyanazon entitást illető és egymással kauzális relációban lévő két esemény bekövetkezése között *nulla időintervallum* teljen el. Másként fogalmazva: képesek vagyunk-e elgondolni azt, hogy két egymással kauzális relációban lévő esemény bekövetkezése között *megsemmisüljön* az idő? Bethlen előzetes válasza egyértelműen negatív: Az idő annihilációja elgondolhatatlan. Ám az időbeli semmi tagadásának szemléltetése érdekében a szerző a fizikai dolgok térbeli oszthatóságának problémájához fordul.

Mert aminthogy a tenger egészen víz, úgy abból csak egy csepp is víz. Egy mázsa viaszból csak egy tőhegynyi darabocska vagy részecske is ugyancsak viasz. A *valami*, akármilyen légyen már az, de ha valami valóság, de akár *ens*, és egész, de akár *totum* nevezeti alatt az *ember elméjébe* adatik: annak akármely legkisebb és in infinitum megfoghatatlan részecskéje is nem vesztheti el azt a *természetet*, *nevet*, amellyel bír a valami, a totum, mert *a semmit az elme magának gondolatra vagy ideára sohasem veheti, annál inkább discursusra*.⁸ [kiem. – S. J.]

A fizikai test végtelenül osztható. Bár úgy tűnik, hogy a víz és a viasz példáit Bethlen mintegy direkt-ontológiai beszédmódban fogalmazza meg, a valami (*aliquid*), a valóság (*ens*) és az egész (*totum*) metafizikai témáit mégis az emberi megismerőképesség figyelembevételével vonja be fejtegetésébe. A végtelen osztás kiindulópontja a *valami*: ennek elsődleges metafizikai jellemzői – a *létezés* és

⁵ Vö. René Descartes: *Regulae* (XVI). AT X. 442–443. „Mert még ha valaki be is tudná beszélni magának például azt, hogy ha mindaz, ami a valóságban kiterjedt, *semmivé válna is*, ez nem mond ellent annak, hogy a kiterjedés egymagában, önmagánál fogva létezzen, az nem a testi ideát (= a test ideáját) fogja használni ehhez az elgondoláshoz, hanem csak tévesen ítélő értelmét.” René Descartes: *Válogatott filozófiai művek*, ford. Szemere Samu, Budapest, Akadémiai, 1961, 137. (A fordításon jelentősen változtattam Schmal Dániel megjegyzéseit is figyelembevételével – S. J.)

⁶ René Descartes: *Meditationes*. AT VII. 25. Magyarul: „Tévesszen csak meg amennyire tud, azt mégsem lesz képes elérni sohasem, hogy ameddig azt gondolom, vagyok valami, *semmi se legyek* [kiem. – S. J.]”. Descartes: *Elmélkedések*, 34.

⁷ Bethlen: *Élete leírása*, 432–436. Vö.: Simon József: Bethlen Miklós és az imádkozó automata, *Magyar Filozófiai Szemle*, LXI. évf., 2017/4, 147–167.

⁸ Bethlen: *Élete leírása*, 436.

az *egész*-lét – e valami elgondolhatóságának (*az ember elméjébe adatik*) ele mi feltételei. A valamit egészként jellemző lényeg-természet a végtelen osztás bármely minimális instanciájában jellemzi a felosztott részeket. Bethlen ismeretkritikai kiindulópontja miatt feltételezhetjük, hogy e minimális egységek az érzékek számára hozzáférhetetlenek. Bethlen így elgondolhatóságuk metafizikai sajátosságaival jellemzi őket: az „in infinitum megfoghatatlan részecske” mindig csak létezőként gondolható el, a végtelen osztás révén nem juthatunk el a semmi metafizikai fogalmához. Mindazonáltal a semmiről alkotott idea tagadása itt pontosítást nyer: a mentális egységek végtelen osztását végző mentális operáció a semmi bizonyos reflexív fogalmát biztosítja. Úgy tűnik, hogy Bethlen megfogalmazása, miszerint az elme a semmit magának mintegy „discursusra” veheti, arra utal, hogy ama ismeretünk, miszerint az elme végtelenül képes felosztani tartalmait, egyfajta határfogalomként bírja a semmi ismeretét. Ám ezen ismeret tartalma pusztán az elme tevékenységeinek származéka, e tartalom az elme önreflexiójában képződik meg a végtelen osztás „discursus”-ában.

Jól kivehető, hogy a semmi témájának a *természetfilozófiai* oszthatóságon keresztül történő megközelítése egyfelől, és annak *metafizikai* perspektívája másfelől Bethlen gondolkodásának erős ismeretkritikai-kartézianus jellege miatt illeszthető egymáshoz. Bethlen kérdése az, hogy vajon a fizikai testek végtelen osztásának *elgondolhatósága* képes-e a semmi metafizikai fogalmának biztosítására. Előrebocsáthatjuk, hogy a 9. részt záró klauzula metafizikai jellege esetében nem egy reflektálatlan iskolafilozófiai megfogalmazással van dolgunk. A semmiről alkotott *legfeljebb* diszkurzív fogalom ugyanis olyan álláspontot körvonalaz, mely igen komolyan számot vet az empirikus tapasztalat filozófiai pozíciójával. Maga az a tény, hogy Bethlen a semmi témájához a végtelen oszthatóság problémája felől érkezik, amellet szól, hogy *tudatosan* hagyja figyelmen kívül a 17. századi protestáns iskolai metafizikák szokásos eljárását⁹, mely a „semmit” az *ens in quantum ens* mellett a metafizika legáltalánosabb témái között kezelik – vagyis nyíltan vallják, hogy rendelkezünk a semmi fogalmával, mégpedig egy igen magasrendű, a metafizika eminens tárgyát képező semmi-fogalommal. Bethlen témakezelése azért tűnik igencsak eredetinek, mert e tekintetben a kartézianizmus előtti és a kartézianizmus álláspontját már elsajátító protestáns iskolai metafizika¹⁰ messzemenően megegyezik. Vagyis a semminek a végtelen oszthatóságon keresztül történő megközelítése, és ezzel együtt a semmi

⁹ Vö. például Paulus Voetius: *Prima Philosophia Reformata*, Utrecht, Waesberge, 1657, 81–87 és 116–131. Az ifjabb Voetiust is hallgatja Bethlen utrechti tanulmányai során, de nem metafizikai, hanem jogtörténeti témakörben. Vö. Bethlen: *Élete leírása*, 574.

¹⁰ Vö. például Johannes Clauberg: *Ontosophia nova*, Duisburg, Wyngaerden, 1660, 1–22.

metafizika-propedeutikai témájának tudatos mellőzése még akkor is kiváló filozófiai ízlésre utal, ha Bethlen az *Előljáró beszéd* megfogalmazásakor esetleg valamely számunkra ismeretlen szerző szövegére támaszkodik.

Az alábbi fejtegetések azt vizsgálják, hogy Bethlen milyen impulzusokat kaphatott utrechti és leideni tanulmányai során a semmi témájának megközelítéséhez, elsősorban a fizikai dolgok térbeli felosztását, illetve a semmi metafizikai koncepcióját illetően. Hangsúlyosan kell felhívnom a figyelmet arra, hogy vizsgálataim kizárólag az 1662 és 1663 közötti időszak recepciótörténeti tanulságait vizsgálják, és nem térnek ki olyan szerzőkre és műveikre, melyek az egyetemi tanulmányok befejezése (1663) és az *Előljáró beszéd* lejegyzése (1708) közötti – hosszú és eszmetörténetileg igencsak fordulatos – időszakban hathattak Bethlen gondolkodására. Ugyanis egyéb, itt nem részletezendő mozzanatok mellett szólnak, hogy Bethlen filozófiai tapasztalata egészen bizonyosan kiterjed 1663 utánra is. Jelen tanulmány szerény célja mégis annak bemutatása, hogy a semmi témájának kezelését hogyan befolyásolhatták Johannes de Raey gondolatai, akinek filozófiai előadásait Leidenben hallgatta a magyar gondolkodó.

„FILOZÓFIÁBAN RAËY”¹¹

Joannes de Raey¹² (1622–1702) 1653-ban veszi át a fizika oktatását az élesen antikartézianus Adam Stuarttól Leiden egyetemén. Ugyanitt publikálja 1654-ben korai főművét, a *Clavis philosophiae naturalis*, melynek alcíme (*Introductio ad naturae contemplationem, Aristotelico–Cartesiana*) jól mutatja azt a kísérletet, hogy szerző a descartes-i fizikát összhangba hozza Arisztotelész tradicionális gondolkodásával.¹³ A mű alcíme egy igencsak bonyolult kultúrpolitikai szituációra utal, melyre ezúttal nem térünk ki. Annyit azonban Ruestow monográfiájának szellemében előre bocsáthatunk, hogy de Raey-jel minden addiginál magasabb színvonalon érkezik meg Descartes természetfilozófiája a németalföldi egyetemekre.

A *Clavis* a hétköznapi tapasztalat descartes-i kritikájának hangoztatásával indul. De Raey rámutat arra, hogy az érzékelés, a nyelvhasználat, az emlékezet és a képzelet közös minden népre nézvést, de ugyanígy közősek az ezen ismeretforrásokban előforduló hibák is. Közös jellemző például az, ahogy a hétköznapi

¹¹ Bethlen: *Élete leírása*, 579.

¹² Vö. Edward G. Ruestow: *Physics at Seventeenth and Eighteenth Century Leiden: Philosophy and the New Science in the University*, The Hague, Nijhoff, 1973, 61–72.

¹³ Johannes de Raey: *Clavis philosophiae naturalis seu Introductio ad naturae contemplationem, Aristotelico–Cartesiana*, Leiden, Wyngaerden, 1654.

tapasztalatban reflektálatlan módon ontológiailag tételezzük mindazt, ami mentális operációnk eredménye, pl. geometriai képzelőerő által megállapított tételeket stb.¹⁴ Az érzékelés minőségei (színek, szagok stb.) egyáltalán nem fedik le a dolgok valódi minőségeit, hanem érzéki megismerésünk szerkezetéből adódnak. De Raey szerint egyes esetekben maga a hétköznapi tapasztalat is ismeretkritikai állásponton van: a mágnes vonzását a hétköznapi tapasztalat sem tartja magyarázhatónak az érzéki ismeretek alapján, hanem okkult, az érzéki megismerés számára rejtett erők működését feltételezi. Ezzel szemben a tűz égésekor fellépő kölcsönhatásokkal kapcsolatban kritikátlan a mindennapi tapasztalat. Pedig a tűz tapasztalati jelensége is épp olyan problematikus, mint a mágnes kauzalitása.¹⁵

Ezen ismeretkritikai kiindulópont perspektívájában merül fel a semmi problémája, mely már közelebb visz Bethlen szövegéhez.

Az olyan teret, melyben nincs semmi, ami hatna az érzékekre, minden szubsztanciától mentesnek és pusztá *semminek* véljük. Úgy hisszük, hogy sokkal kevesebb szubsztanciális jelleg van a levegőben és a füstben, mint az aranyban vagy más szilárd és súlyos testben – és általában mindazokról, amik nagyobb hatást gyakorolnak az érzéki megismerésre, úgy ítélünk, hogy nagyobbak, vagy magasabb rendűek és tartósabbak; azokról, amik kisebbet [kisebb hatást gyakorolnak], az ellenkezőjét tartjuk.¹⁶

És mit is csodálkoznál azon, hogy [...] az érzékeinket illető e tudatlanság oly nagy, hogy még sok filozófus sem akarta szubsztanciának tekinteni a testi dolgok közös anyagát, mely nélkül lehetetlen elgondolni ezen dolgok körében bármiféle szubsztanciálisat, hanem némelykor potenciális létezőnek, máskor *nem-létezőnek*, megint máskor pedig pusztá potenciának nevezték azt. És mily kevesen tették meg mindezeket gondolkodásuk tárgyává, jóllehet ezen anyag nem csak *osztható* [értsd: mentálisan – S. J.], hanem valóban [értsd: megismerésünktől függetlenül – S. J.] *számtalan részecskére van felosztva*, melyek teljesen el vannak rejtve az érzékek elől?¹⁷

¹⁴ De Raey: *Clavis*, 22.

¹⁵ Uo., 24–26.

¹⁶ Uo. 27: Ita omne spatium, in quo nihil occurrit quod moveat sensum, omni etiam substantia vacuum ac merum nihil esse putatur; & longe minus substantiae creditur esse in aëre & fumo, quam in auro aliove solido & gravi corpore: & generatim ea omnia, quae magis afficiunt sensus, etiam majora, vel praestantiora & fortiora esse judicamus; quae minus, contra.

¹⁷ Uo., 27–28: Et quod mireris, tantum potuit haec [...] sensuum nostrorum inconsiderantia, ut multi etiam philosophi communem rerum corporearum materiam, praeter quam nihil in ipsis substantiale intelligi potest, pro substantia haberi noluerint, sed modo ens in potentia, modo

Az érzéki megismerés nem ismeri azt, amit a bölcs antikvitás tanított, és amit még Arisztotelész is elismert, vagyis hogy egy bizonyos nagyon finom és mozgékony anyag hat át minden testet, s hogy az ezek mindegyikét képessége szerint mozgatja, valamint, hogy ez a nyilvánvaló oka sok olyan hatásnak, melyek hétköznapi csodálatunk tárgyát képezik.¹⁸

De Raey már itt, az érzéki-hétköznapi és a tradicionális filozófia által elfogadott megismerés propedeutikai jellegű tárgyalása során is felveszi a semmi témájának fonalát. A hétköznapi tapasztalat, mely a fizikai testeket anyagukra jellemző minőségekkel ruházza fel, hajlik arra, hogy az érzékekre semmilyen hatást nem gyakorló teret üresnek vélje és azonosítsa a semmivel. A semmi e kontextusban mint az anyagi minőségektől megfosztott tér jelenik meg: egy ilyen tapasztalat számára a természetben kvalitatív ugrások állnak fenn: az arany szubsztanciálisabb jellegű, mint a levegő vagy a füst – az anyag különböző kvalitatív formációinak „alsó” végpontja a minőség nélküli semmi. A semmi, a nem-létező gondolata felbukkan a filozófusok körében is: ők a minőségeitől megfosztott anyagot nevezték – egyebek mellett – nem-létezőnek. De Raey ezzel szemben Descartes anyag-felfogását hangoztatja: az univerzumot egy szub-mikroszkopikus szinten adott finom anyag hatja át teljes mértékben. E szubtilis anyag nem semmi, nem nem-létező: az a tény, hogy kivonja magát érzéki megismerésünk köréből, nem jelenti azt, hogy a természetfilozófia bármilyen értelemben is a semmi fogalmára szorulna.

A hétköznapi tapasztalat kritikája, és a filozófiai tradíció ezzel összefonó párhuzamos bírálata a racionalista megismerés kartézianus hangsúlyozását készíti elő. A németalföldi gondolkodó számára a mentális megismerés evidenciája alkalmas ad a közös ismeretek (κοινὰ ἔννοια) régi filozófiai tanításának felelevenítésére, melyeket az „előzetes ismeretekkel” (*praecognita*) azonosít. Az evidens ismeretek általános jellemzésekor egyebek mellett a következő példákat olvassuk:

Ide tartoznak a nagyságok, számok, alakok és a tiszta matematika általában elgondolt más objektumai, ahogyan minden önmaga fényénél fogva nyilvánvaló κοινὰ ἔννοια, közös ismeretek vagy axiómák is, melyek vagy a dolgok összes nemeire kiterjednek,

non ens, modo puram vocaverint potentiam. Et quanquam haec materia non tantum divisibilis, sed reipsa etiam divisa sit in innumeras particulas, quae omnem sensum fugiunt, quotusquisque tamen de iis cogitat?

¹⁸ Uo., 28: Nescit sensus quod sapiens antiquitas docuit & Aristoteles etiam admisit, quod nempe materia quaedam valde subtilis & agilis omnia corpora permeat & unumquodque pro sua aptitudine moveat, sicque multorum operum, quae vulgus admiratur, praecipua sit causa.

mint például hogy „a semminek nincsenek sajátosságai”, „a semmiből semmi nem jön létre”, „egy dolog sem pusztul el spontán módon, avagy ok nélkül”, „Ha egyenlőkhöz egyenlőket adsz hozzá, az egészek is egyenlők lesznek” stb.¹⁹

A semmire vonatkozó egyes metafizikai tételek bizonyossága ismét felbukkan akkor, amikor De Raey a természetfilozófia előzetes ismereteit elhatárolja az érzéki megismeréstől. A matematikai axiómákhoz hasonlóan a „semmiből semmi sem jön létre” (*ex nihilo nihil fit*), illetve a „semmi sem válhat semmivé” (*nihil in nihilum relabitur*) tételek még akkor sem az érzéki megismerés eredményei, ha érzéki megismerésünk történetesen igazolja is ezeket (*vel si in sensum etiam incurrant*).²⁰ De Raey végül is négy előzetes ismeretet különböztet meg a természetfilozófia területén, ezek rendre 1) az első anyaggal, 2) a mozgás eredetével, 3) a mozgástörvényekkel, illetve 4) a fizikai testeket átható igen finom és mozgékony anyaggal kapcsolatosak.

Nem követjük végig De Raey gondolatmenetét, ahogy az első előzetes ismeret területén azonosítja az arisztotelészi első anyagot a kartéziánus kiterjedéssel. A tézis markáns megfogalmazása a következő:

Önmagában világos, hogy ezen anyag azonban igazából nem más, mint a kiterjedt dolog, sőt ezzel együtt maga a meghatározatlan kiterjedés, mely a partikuláris testekben bizonyos mennyiség, hosszúság, szélesség és mélység szerint határozódik meg, valamint bizonyos alak által lesz körülírva. Mi mást is érthetnénk meg e kiterjedésen kívül, ha minden mást elveszünk? Miféle anyag is lehetne a meghatározott mennyiség, alak, és más formák igazi és önmagában szubszisztáló szubjektuma, ha az maga nem volna kiterjedt?²¹

A kartéziánus kiterjedéssel azonosított *prima materia*-konceptiótól sokféleképpen távolodtak el Arisztotelész követői. De Raey arra hívja fel olvasó figyelmét, hogy a filozófiai tradícióban a *res extensát* vagy negatív lényegként (*essentiam...*

¹⁹ Uo., 36–37: Spectant huc etiam magnitudines, numeri, figurae caeteraque purae matheseos objecta generatim considerata: ut & omnes κοινὰ ἔννοιαι communes notiones sive axiomata sua luce manifesta, seu ad omnia rerum genera se extendant, ut, Nihili nullae sunt affectiones, a nihilo nihil fit, nulla res sponte seu sine causa interit, si aequalibus aequalia addas, tota sunt aequalia, &c.

²⁰ Uo., 41.

²¹ Uo., 53: Hanc vero materiam nihil aliud esse quam rem extensam, imo ipsammet illam indefinitam extensionem, quae in particularibus corporibus, certa quantitate, longitudine, latitudine & crassitate determinatur, certaue circumscribitur figura, per se manifestum est; quid enim aliud praeter illam extensionem demptis reliquis intelligimus? & quid determinatae quantitatis, figurae aliarumque formarum verum ac per se subsistens subjectum esse posset materia, si per se extensa non foret?

negativam) vagy pusztán csak valami szempontjából adott, önállóan lényegként (*essentiam...respectivam*) tekintik. Ennélfogva *nem-létezőnek* vagy pusztán lehetőségnek nevezték az anyagot, és nem csak az érzékelhető minőségektől, hanem a kiterjedéstől, avagy a meghatározatlan mennyiségtől is megfosztották azt, ami ahhoz az abszurditáshoz vezetett, hogy a testi dolgok szubzisztenciáját az anyagból a formák és a járulékok területére helyezték át.²² Ez az abszurditás fejeződik ki a protestáns gondolkodó szerint a katolikus transzszubsztanciáció-tanban is. Csak úgy gondolható el, hogy Krisztus anyagi teste maradéktalanul jelen van a kenyér formájában, ha nem csak formai és járulékos jegyei, hanem Krisztus kiterjedése is elválasztható anyagától: a kenyér kiterjedésének fel kell vennie Krisztus kiterjedés nélküli anyagát – hangzik a botrányos tézis de Raey szerint.²³

E gondolatok új szintre emelik Descartes recepcióját a leideni egyetemen. Míg az inkább eklektikusnak tekinthető Adriaan Heereboord²⁴ – az 1640-es évek leideni kartézianizmus-viták fő *kultúrpolitikai* képviselője az új filozófia oldalán – megelégedett annyival, hogy legfeljebb azt állíthatjuk, hogy az anyag kiterjedt, addig de Raey számára az anyag maga a kiterjedés. Mindaz, ami meghaladta a pusztán térbeli kiterjedés észrevehető tartalmát, ezzel idegenné vált az anyag tartalmával szemben is. Az anyag kvalitatív jellemzőinek e tézisben foglalt kiiktatása az anyagot egyúttal megfosztja az élet és a tudatosság minden lehetőségétől is. Ennélfogva az anyag megtisztult mindazon belső képességektől és princípiumoktól, melyek a skolasztikus és a reneszánsz filozófusok szerint lényegileg áthatották az egész természetet. A természetes testek szubsztanciájának a tiszta kiterjedésre történő redukciója a mozgás értelmezésében is központi szerepet játszik: mi lehetne nyilvánvalóbb annál, hogy a mozgás irreleváns az anyag természetére nézvést? De Raey itt is talál közös vonást Arisztotelész és Descartes között, amennyiben az az arisztoteléiánus tézis, miszerint semmi sem lehet ön-maga mozgásának hatóoka, a descartes-i tehetetlenségi elv antik párhuzama.²⁵

A *res extensa* metafizikai tételezése után De Raeyt is magával ragadja a természetfilozófiában működő kartéziánus képzelet: az univerzum anyaga oly kis méretű partikulákból áll, melyeket nem vagyunk képesek érzékelni. A kiterjedés kavargó partikulák hatalmas óceánjává zúzódik szét, melyek kölcsönösen sűrűlőnek egymáson, és kicsiny, észrevehetetlen, ám igen gyorsan mozgó szférákat

²² Uo., 54: Hi igitur contenti materiam vocare non ens & puram potentiam, non tantum calorem, frigus, figuras, &c. sed ipsam etiam extensionem seu quantitatem interminatam illi abstulerunt, & incredibili cum absurditate omnem rerum corporearum subsistentiam (quae soli materiae competit) a materia in formas & accidentia transtulerunt...

²³ Uo, 55.

²⁴ Ruestow: *Physics*, 34–60.

²⁵ De Raey: *Clavis*, 68.

hoznak létre. E szférák súrlódása az anyag egy még szubtilisabb formáját hozza létre, mely a szférák között áramlik folyamatosan. E kis korpuszkuális por oly finom és folyékony, hogy a világ egyetlen szeglete sem elég kicsiny ahhoz, hogy ne töltse azt ki. A szférák és e finom anyag alkotja azt a szubtilis anyagot, mely a föld durvább testeit áthatja.²⁶ De Raey tehát átveszi Descartes vízióját²⁷ a természet szub-mikroszkopikus szinten megvalósuló szakadatlan mozgására vonatkozóan.

De Raey osztja Descartes optimizmusát ama fizikai események pusztán racionális megismerését illetően, melyek érzékelhetetlenül, a korpuszkuális méretek szintjén valósulnak meg. Ezekre vonatkozóan inkább az elme elgondolt tartalmainak evidenciája adódik helyes ismeretforrásnak, fenntartva azt, hogy az utóbbiak ontológiai relevanciáját óvatosan kell kezelni.

A hétköznapi tapasztalat embere csak a dolgok külső különbségeit és formáit figyeli meg; a filozófusnak a belsőbe kell leszállnia, és a *legkisebb részek* struktúráját, kapcsolatát és távolságát kell feltárnia, a rejtett mozgást kell megállapítania, valamint a természet teljes szerkezetét [*artificium*] annak okaival együtt kell felszínre hoznia.²⁸

A tradicionális elképzelések tehát kettős veszéllyel járnak. Egyfelől az anyagi létezés a formális létezés területére szublimálják, másfelől – épp az előzőből következően – az anyag „eredeti” pozíciójában nem marad semmi, vagy ami ugyanaz, a nem-létezés különféle formái maradnak fenn. A kiterjedés természetfilozófiai hangsúlyozása az anyag tradicionális annihilációja ellenében hat.

Milyen szubsztanciális jelleg jellemzi azt a szubjektumot és testet, amely különbözik a kiterjedéstől? Bizonyos, hogy ha elveszük mindazt, amit az anyagtól a valóságban vagy elgondolva el lehet választani, akkor semmi sem marad meg a kiterjedésen kívül [...] Ahogy *a semminek nincsenek sajátosságai*, úgy megfordítva minden szubiszztáló és valódi dolognak rendelkeznie kell valamely sajátossággal, s minthogy ezt a kiterjedésen kívül semmi másnak nem foghatjuk fel az anyagban, így azt sem engedhetjük meg, hogy attól valami különböző legyen.²⁹

²⁶ Uo. 126; vö. Ruestow: *Physics*, 70.

²⁷ René Descartes: *Principia Philosophiae*, AT VIII/1, 80–202.

²⁸ De Raey: *Clavis*, 32: *Vulgus externas tantum rerum differentias formasque observat; philosophus ad interiora descendere, minutissimarum partium structuram, nexum & intervalla aperire, latentes motus notare, & totum denique naturae artificium una cum suis causis retegere debet.*

²⁹ Uo., 57: *quid quaeso est substantiale illud subjectum & corpus ab extensione diversum? certe, cum demptis iis, quae a materia re vel ratione se jungi possunt, nihil remaneat praeter extensionem [...]. Ut nihili nullae sunt affectiones, ita vicissim, omnis rei subsistentis & verae aliqua debet esse affectio, quae quia praeter extensionem nulla intelligitur in materia, nihil etiam ab ea diversum admitti in ea debet.*

Összefoglalóan megállapítható, hogy de Raey számára több helyen is nagy jelentőséggel bír a „semmi” metafizikai témája akkor, amikor az extenzió kartézianus elvét a fizika kulcsfontosságú mozzanataként mutatja fel. E jelentőség voltaképpen két szinten jelentkezik. Egyfelől a *nihilre* vonatkozó klasszikus metafizikai kijelentések a fizika előzetes ismereteinek példái (A semminek nincsenek tulajdonságai), míg másfelől a semmi a racionálisan tételezett *res extensa* ontológiai hangsúlyával találja magát szembe. A semmi témája nem pusztán valamely mellékes szál de Raey kartézianus filozófiájában: a kiterjedés gondolata kifejezetten az anyag metafizikai irányú annihilációjának kritikájából nő ki. További tanulmányok tárgyát kell azonban képeznie ama vizsgálatnak, hogy e kartézianus alapállás hogyan illeszkedik Bethlennek a semmiről alkotott azon nézeteihez, melyek eredetét feltehetően Gassendi- és Hobbes-tanulmányaiban kell keresnünk.